सा·पो. ४९४

मेरी गाय

साने गुरुजी

साने गुरुजी

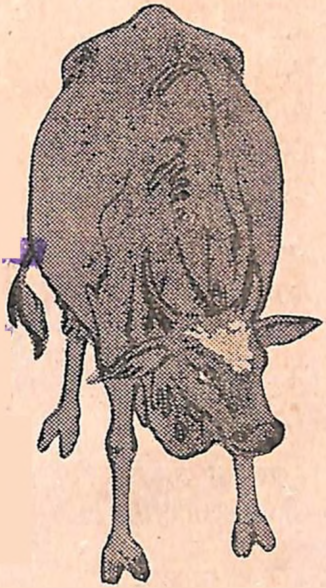

गोड़ी गाय

साधना प्रकाशन, पुणे ३०

प्रथमावृत्ती : दिवाळी १९६२
द्वितीयावृत्ती : दिवाळी १९७३

प्रकाशक
भाल कोरगावकर
साधना प्रकाशन
४३०–३१ शनिवार
पुणे ४११ ०३०

मुद्रक
नाना डेंगळे
साधना प्रेस
४३०-३१ शनिवार
पुणे ४११ ०३०

मुखपृष्ठ व आतील चित्रे
गोपाळ आडिवरेकर

© साधना ट्रस्ट

किंमत ७५ पैसे

मो | री | गा | य

गाय ही भारतवर्षाची मायमाउली. गायीने भारताला वाढवले. भारताला चढवले. वेदकालापासून ऋषिमुनींनी गायीची थोरवी ओळखली, तिचा महिमा वाढवला. तिची गीते त्यांनी गाइली. तिची सुरपति-नरपतींनी पूजा केली. नरनारींनी उपासना केली, परंतु आज स्थिती पालटली आहे. गायींची उपासमार होत असून म्हशींची पूजा होत आहे. सारे पारडे फिरले आहे. आज भारताला स्वत्व नाही, विचार नाही, सदाचार नाही,-म्हणूनच वैभव नाही.

शामराव कुलकर्णी अशा या भारतातल्या एका खेड्यात रहात. पूर्वी घरची स्थिती बरी होती, पण आता खालावली होती. त्यांना दोन मुले : वामन नि रंगू. सुशील पत्नी होती. पडवीत म्हैस होती. एक गाय होती. गायीचे नाव मोरी. तिच्या कपाळावर चांद होता. मोरी गाईची परंपरा मोठी उज्ज्वल. तिची पणजी प्रथम त्या घरी आली. शामरावांच्या आजोबांना ती आवडली. ती वेळेस दहा दहा शेर दूध देत असे. तिचे दहा बैल शामरावांच्या आजोबांच्या घरी राबत होते. तिची मुलगी तांबू मोरीची आई. तांबूवर शामरावांच्या वडिलांचे फार प्रेम असे. शामरावांची आई रोज सकाळी उठून तांबूची पूजा करायची. तांबू मेली तेव्हा शामरावांचे वडील रडले.

मोरीला ते दिवस आठवतात व रडू येते. ती मनाशी विचार करते, बरे झाले आई गेली ती. नाही तर जेथे भालप्रदेशावर मंगल हळदी-कुंकू लावले जात असे

त्याच कपाळावर तडाखे बसले असते. तू गेलीस आई, सुटलीस. पण ते दिवस मला आठवतात ग. तू आनंदाने अंग चाटायचीस तेव्हा माझे अंग रोमांचित होई. एक दिवस मी पूजावस्तू होईन. आईप्रमाणे कुटुंबाची सेवा करीन. आईची परंपरा सुरू ठेवीन असे माझ्या मनात येई. आई, तू मला मुकेपणाने चाटता चाटता किती शिकवत होतीस? तुझ्या हंबरण्यात किती गंभीर अर्थ असे. तुझ्या दुधातून तू धर्मामृत पाजीत होतीस. पण आज? कसे दिवस मी कंठू?–असे मनात येऊन मोरी रडे! तिचे अश्रू खाली भूमीवर पडत.

मोरीचे वासरू नुकतेच मेले होते. फार कडाक्याची थंडी पडली होती. ठिकठिकाणी पाण्याचे बर्फ झाले होते. पशू-पक्षी मरून पडले होते. मोरीचे वासरू थंडीने कोपऱ्यात काकडत होते. मोरी दूर बांधलेली. दावे बळकट. साधे असते तर ती ताड्कन् तोडून आपल्या बाळाजवळ जाती. त्याला कुशीत ऊब देती, त्याला चाटती, परंतु तिला काही करता येत नव्हते. तिच्यादेखत त्या बाळाचे रक्त गोठून जात होते. आणि तिला काही करता येत नव्हते. अरेरे!

घरात शामराव अंगावर लेप घेऊन पडले होते. मुलांच्या अंगावर चार चार घोंगड्या होत्या. परंतु मोरी? ती त्यांच्याच कुटुंबातली नव्हती का? त्यांची आराध्यदेवता ना? मोरी जाऊ दे, परंतु तिचे ते पाडस, त्याला कोणी पांघरूण घातले नाही. दोन फाटकी तरटे त्याच्या अंगावर घातली असती, तर तो बाळ ऐटीने राजासारखा निजला असता. मोरीने ती तरटे गोपाळकृष्णाच्या पितांबराप्रमाणे मानली असती. गोपाळकृष्ण वासरावर आपली कांबळ घाली. आपली भाकर गायीला देई. परंतु तांबूची मोरी? तिला आज कोणी विचारत नव्हते. तिच्या वासरासही कोणी विचारत नव्हते.

धुगधुगी असेल बाळाला. सकाळी सूर्य उगवला म्हणजे येईल ऊब राजाला. मी धरीन पोटाशी. कढत दूध पाजीन. मोरी आशेने मनात म्हणत होती. सारे लक्ष पाडसाकडे होते. जसजशी प्रभातवेळ जवळ येऊ लागली, तसतसा मोरीचा जीव खाली-वर होऊ लागला. आशा-निराशा, जीवन-मरण काय आहे?

ते कोपऱ्यात काय आहे ? हाडे-मांस आहे की आत जीव आहे, ती माती आहे की आत ज्योत आहे ?

शामराव उठले. त्यांच्या अंगावर अजून घोंगडी होती. घरातील चुलीजवळून हात गरम करून ते बाहेर येत होते. पण बाहेर येताच हात गारठले व दुधाचे भांडे खाली पडले. मोरीचे दूध काढायला ते येत होते. मोरी हल्ली फार नसे दूध देत.

शामराव गोठ्यात आले. मोरी वासराकडे पाहून हंबरू लागली. शामराव वासराजवळ गेले. तो वासरू मरून पडलेले. थंडगार गोळा. त्यांनी हालवले. काठी मारली. ते पाहा मोरीने तोंड फिरवले. तिच्याने पाहवेना. शामरावांनी त्याला फरफर ओढले. आपला बच्चा ओढीत नेलेला पाहून मोरीचे काळीज थरारले, चरकले ! ती हंबरडा फोडू लागली, " मजजवळ आणा रे जरा. पाहू

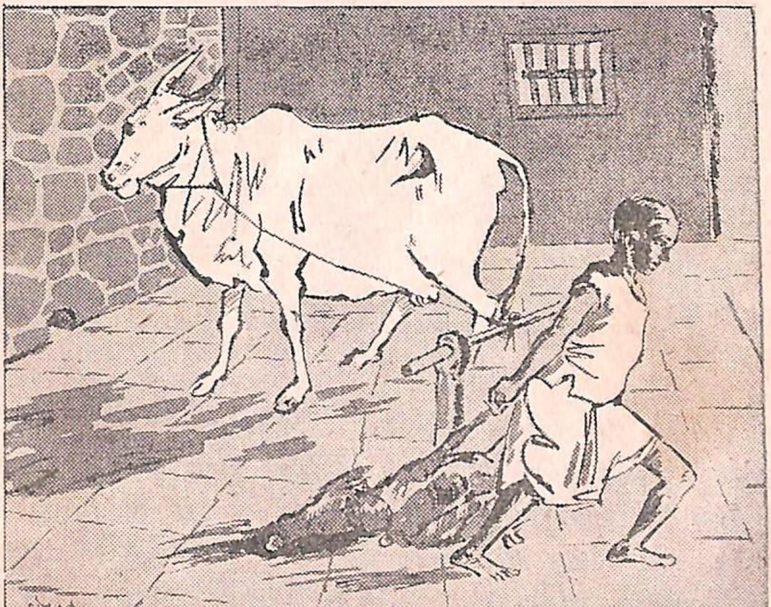

दे त्याला. मी चाटीन. त्याला येईल ऊब. माझं शेवटचं दूध पाज रे. कढत कढत घोट घेईल. धारोष्ण दूध. नसेल रे मेले." पण मोरीचे कोण ऐकतो? गायीची भाषा शामरावांच्या वडिलांना व आजोबांना कळत असे. शामरावांना कळत नसे. ते इंग्रजी थोडेसे शिकले होते. परंतु गायीची भाषा, मुक्या जनावरांची भाषा, अश्रूंची भाषा ते समजतनासे झाले.

मोरीचे जीवन गेले. तिचे जणू पंचप्राण गेले. तिचे सारे दूध शोकाग्नीने आटले. शामरावांनी थोडा चारा मोरीसमोर आज टाकला. कारण आज वासरू नाही, तेव्हा गाय लाथ मारील. ते दूध काढायला बसले. ज्या मातेचे वत्स मेले आहे, एका क्षणापूर्वी मेले आहे, तिच्या डोळ्यांसमोरून ओढले आहे तिचे दूध काढायला ते बसले. गायीचे हृदय त्यांना कसे कळावे? तिला भावना होत्या. तिला दुःखामुळे पान्हा फुटेना. शामराव आचळ जोरजोराने ओढू लागले. मोरीला वेदना होऊ लागल्या. कधी वर न केलेला पाय तिने जरा वर केला. पण पुन्हा खाली घेतला. आपल्या धन्याला लाथ लागेल. याच्या आईने व बापाने माझ्या आईची पूजा केली. त्यांचा हा मुलगा. त्याला पाय कसा लावू, असे वाटून मोरीने पाय खाली घेतला होता. शामरावांनी एक काठी पाठीत मारली. जी तिची पाठ आईकडून चाटली जात असे, तिच्यावर आता काठ्या बसत होत्या. परंतु अशाही प्रसंगी बसावी! मोरी शोकाने वेडी झाली. तिने लाथ मारली. शामरावांना लागली. सपासप दोन-तीन काठ्या बसल्या. शामरावांचा मुलगा वामन तेवढ्यात बाहेर आला. "बाबा, तिचं वासरू मेलं म्हणून नसेल हो ती दूध देत. राहू दे आजचा दिवस. मारू नका." वामन आर्जवून म्हणाला.

"अरे, मग मात्रा कशात घेऊ? गायीच्या दुधात मात्रा द्यायची आहे ना? औषधाला नको थोडं तरी दूध? आणि वासरू असलं तरी किती देते म्हणा!" शामराव रागाने बोलत होते.

मोरीने ते शब्द ऐकले, ती आपले दुःख विसरली, ती सत्त्वशील गाय होती. धन्यासाठी आपली आई रात्री-अपरात्री दूध द्यायची हे तिला आठवले.

हा धनी कसाही असला तरी त्याच्या पूर्वजांची पुण्याई थोर आहे. माझी आई व आजी वरून मला शिव्याशाप देत असतील. मी सत्त्व गमावले म्हणत असतील. तांबूआई, बघ मी दुःख गिळते. माझी दुग्धधारा असेल तेवढी देते. शामरावांच्या भांड्यात धार वाजली. " बघ, पान्हावली ! अरे, सोटे-पान्हवण पाहिजे तिला. हेच तिचं आंबोण. या लबाड असतात रे उनाड गायी. आता वासरू नाही. तिला वाटलं, आज पाय उचलला की उद्यापासून कटकट बंद. पण माझ्याशी आहे म्हणावं गाठ. उद्यापासून दोन काठ्या लगवायच्या व मग बसायचं कासेखाली. " शामराव म्हणाले.

मोरी ऐकत होती. आपण थोडा सत्त्वभंग केला, त्याचे हे प्रायश्चित्त. ही शिक्षा भोगलीच पाहिजे असे तिने मनात ठरवले.

दूध काढल्यावर मोरीला सोडायचे. पण महाराने वासरू नेल्यावर सोडायचे ठरले. महार आला व त्याने फरफरत वासरू नेले. मोरीला सोडण्यात आले. अंगणात बाळ असेल, तो पाहीन– असे तिच्या मनात होते. ती धावत अंगणात आली. पण ते तिथे नव्हते. वासरू ठेवण्याची जागा ओळखली. आपल्या वासराच्या अंगाचा वास तिने ओळखला. ती जागा तिने हुंगली. ती तिने चाटली, तेथे अश्रूंची धार सोडली. स्तनधार सोडली. रस्त्यात बाळाचा वास तिला येत होता. परंतु पुढे येईना. लोकांच्या जाण्यायेण्याने वास निघून गेला. बाळाला पाहण्यासाठी ती रानात भटकली, हंबरली, पण काही नाही. त्या टेकड्या तिला उत्तर देत. जणू ते पहाड, ते पाषाण तिच्या दुःखाची, तिच्या मातृहृदयाची टवाळी करत होते.

दिवसभर तिने काही खाल्ले नाही. परंतु इतक्यात तिच्या मनात विचार आला, रात्री धन्याला दूध नको का शिंपीभर तरी द्यायला ? काही खाल्ले नाही तर दूध कसे येणार अंगावर ? काठ्या बसल्या तरी काठ्या खाऊन दूध निर्माण होत नाही. माझे सत्त्व जाईल. औषधाला दूध दिलेच पाहिजे. धनी मारो किंवा कुरवाळो. इच्छा नसूनही ती काडी कुरतडू लागली. पोटचा गोळा गेला. त्याचे दुःख दूर सारून ती

काडी खाऊ लागली. सत्त्वशील थोर मोरी! ज्या भारतवर्षात पशु-पक्षीही सत्त्वशील व सत्यनिष्ठ झाले, हरणे, गायी सत्यपूजक झाली, त्या भारतातील नरनारी पापात, स्वार्थात, लोभात, दंभात असल्याने मिंधेपणात लडबडलेली असावी काय? भारतमाते, आज तुझी अब्रू, तुझ्या नद्या, तुझ्या वृक्षवेली, तुझी गायीगुरे, तुझी पाखरे थोडीफार राखीत असतील तर असतील. तुझे मानवपुत्र तर अगदीच बहकलेले दिसतात.

मोरीपुढे रात्री चारा घालण्यात येत नसे. "दिवसभर चांगली रानात चरून येते; तिला कशाला चारा घातलास वामन?" शामराव घसरा घालायचे. म्हशीपुढे चारा घालण्यात येई. मोरीचे तोंड पुरणार नाही तिथपर्यंतच. ती म्हैस म्हणायची, "घे हो बाई, माझ्यातला थोडा खा. तू शेजारी अगदी उपाशी. मला खाताना वाईट वाटतं." परंतु मोरी खात नसे. जे अन्न आपल्यासाठी वाढलेले नाही ते ती कशी खाईल? वाटेल त्याचे गिळंकृत करणारी, स्वाहा करणारी,–माणूस थोडीच ती होती! ती पडली चार पायांची. दोन पायांच्या सर्वभक्षक नरदेवाची सर तिला कोठून येणार?

रानात उन्हाळा असल्याने तिला पाणीही मिळत नसे. कोठे चिखलातले चोखून घेता आले तर तेवढेच घ्यावे. रानात चारा-काडीही नव्हती. अन्नाशिवाय तिची उपासमार होतच होती. आता पाण्याविना कंठशोष पडू लागला. दूध तिच्या स्तनातून आता थेंबभरही येत नसे. 'माझ्या रक्ताच्या बिंदूबिंदूचे दूध करून स्तनांतून दे रे पाठवून.' अशी मोरी गोपाळकृष्णाला प्रार्थना करी. परंतु गोपाळ-कृष्णाने ती ऐकली नाही. शामरावही आता मोरीखाली बसतनासे झाले.

आज रानात मोरीच्या पायात भला मोठा काटा घुसला होता. लंगडत लंगडत ती गोठ्यात आली. पण तिच्याकडे कोण लक्ष देणार? रोज लंगडत जाई, लंगडत परत येई. मोरीला वाटे– आपण मरावे

त्याच गोठ्यात मरायची तिची इच्छा होती. शामरावांना वाटत होते, मोरी गाभण राहिली असेल. परंतु तिची कास वाढती दिसेना. "गाय काही विणार नाही यंदा पावसात." ते घरात म्हणत होते, "भाकड उनाड झाली. आता विकून टाकू या. बियालाही पैसे नाहीत. बैल दुसऱ्याचे आणून पेरता येईल, पण बी तर हवं? येतील दहा-पाच रुपये तेवढेच. ही आता काय कामाची? म्हशीला थोडं जास्त खाणं दिलं तर जास्त दूध विकता तरी येईल." मोरीच्या कानांवर हे बोलणे एखादे वेळेस पडे. "मला खायला घातलं तर मी नाही का दूध देणार? माझ्या वासरांना नीट वागवलं तर मी नाही का विणार? माझी अब्रू आता झाकलेलीच राहू दे. आणखी उघड धिंडवडे नको व्हायला. झाली संसाराची शोभा ती पुरे. परंतु मला विकणार? कुणाला? खाटकाला विकणार? या भारतात पूर्वी गायीकडे पाहण्याची थोर दृष्टी होती. त्यांनी मला देवता केलं होतं. माझ्या भावांना नंदी केलं होतं. भारतातील मानवबंधू आज हे विसरले असले तरी जागे होतील. पूर्वजांची पुण्याई पुन्हा चमकेल. आमचा भाग्यकाल येईल. पुन्हा आमच्या कासा भरभरून येतील. आम्हांला प्रेम पाहिजे आहे. तुम्ही गरीब असाल तर प्रेमाचा चारा द्या, तरीही आमच्या कासेतून दुग्धधारा तडातड फुटतील.

"नको रे देवा, मला कसायाला नको विकू, पण तोही काही वाईट नाही रोज हे तिळतिळ मारतात. ह्या कसाबापेक्षा तो कसाब पुरवला. निदान त्याच्याजवळ दंभ तरी नाही. एकीकडे हे सारे दांभिक आम्हांला छळतात. ना देत पाणी, ना चारा. ना बघतात पायात काटा गेला की डोळ्यांत काटा गेला. तोंडानं गोमाता म्हणून आम्हांला लाथा मारतात, खाटीक निदान प्रेम दाखवून सुरा काढीत नाही. खाटकाच्या हातचं मरणही थोरच आहे. परंतु नको. मला इथंच पडू दे. ही जागा. इथं माझ्या आई–आजी मेल्या. इथं आई मेली तेव्हा शामरावांचे वडील रडले. तीच ही जागा. पावित्र्यानं भरलेली. इथंच मला पडू दे देवा. मला नाही रे जगण्याची इच्छा....छे! मी

कंटाळू ? कष्टास, हालास कंटाळू ? नाही बरं देवा. मी सत्त्वच्युत होणार नाही. तुझी इच्छा असेल तर तसं कर गोपाळा."

• • •

एक दिवस मोरी गाय रानात गेली होती. तिला दुसऱ्या गायी-बैलांकडून बातमी कळली की, तिचा एक भाऊ खाटकाला विकला गेला. मोरी घेरी येऊन पडली. इतर गायी-बैलांनी तिला चाटले. साऱ्यांना तिची पवित्रता माहीत होती. तिच्याबद्दल साऱ्यांना पूज्यभाव वाटे. ती थोर तांबूच्या घराण्यातील, खानदानी घराण्यातील सत्त्वनिष्ठ मोरी ! उठली. सावध होऊन ती उठली. अश्रुधारांचा वर्षाव भू-लिंगावर करू लागली. हंबरडा फोडू लागली.

एक गाय म्हणाली, "आपल्या गावातून यंदा पुष्कळ गायी-बैल खाटकाकडे जाणार. आता शेतकऱ्यांना बी-बियाणं जमवायचं आहे. आणि जवळ नाही दिडकी. सावकार कर्ज देत नाही. आपणास विकून तो बी-बियाणं आणणार. आपली त्यांना किंमतच वाटत नाही."

दुसरी म्हणाली, "आमची काळजी घेत नाहीत. आम्ही तरी काय करावं ? जसं करावं तसं भरावं ! एकदम तरी आपण साऱ्या एका ठिकाणी जाऊन मरू. जगून तरी काय ? रोज शिव्या ऐकायच्या, मार खायचा, आपल्या गो-जातीची बेअब्रू झालेली पाहायची. जिथं देवता म्हणून फुलांनी आपलं पूजन झालं तिथं दगड-काटे खाऊन मरण्याची पाळी आली. आपल्या कासेत केवढी शक्ती आहे ? पण या माकडांना कळेल तर ? भोगाल म्हणावं फळं. रडाल,—रडाल ! हाय हाय कराल !"

मोरीला हे बोलणे पटले नाही. ती म्हणाली, "नका त्यांना शिव्याशाप देऊ. आपणाला दुःख होत आहे तेवढं पुरे. मानव सुखात राहो. दिलीप, वसिष्ठांची ती मुलं, कृष्ण भगवानाची ही बाळं. आज

ना उद्या योग्य मार्गावर येतील. ते आंधळे झाले आहेत म्हणून आपणही का आंधळं व्हायचं? जर असं दोहो बाजूंनी, दोहो हातांनी पाप होऊ लागलं तर उद्धाराची, मोक्षाची उषा कधीच फाकणार नाही. पापाला आपल्या पुण्याईनं आपण वाहू देता कामा नये. मानव आज भुलला आहे. आपण मुक्या प्राण्यांनी अधिक तपस्या केली पाहिजे. ज्याला कळतं त्यानं तरी पदच्युत होऊ नये. जे जे होईल ते ते आपण सहन करू या. ज्या हातांनी आपल्यावर प्रेम केलं त्या हातांनी काठी मारू नये का? ज्यानं प्रेम केलं त्याला मारण्याचाही अधिकार आहे. आपण त्यांचं पूर्वीचं गो-प्रेम विसरता कामा नये. त्यानं आपणास माता म्हटलं आहे. पुत्र वेडावाकडा झाला तरी माता प्रेम विसरणार नाही. 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति।'. जोपर्यंत दुधाचा टाक देता येत आहे तोपर्यंत देऊ. त्याचं मंगल चिंत येईल, परमेश्वर आपल्यासाठी धावून येईल. माझी आई सांगत असे, देव भक्ताला राखतोच राखतो."

मोरीचे गंभीर बोल इतरांच्या हृदयात खोल गेले. झाडावर पाखरे-सुद्धा ऐकत होती. झाडे ऐकत होती. झाडांनीसुद्धा मनात बंड करायचे आणले होते. हे खाटकाप्रमाणे आपल्याला तोडतात. नवीन वाढ करत नाहीत. पाणी घालत नाहीत. आपणही यांना फळ–फूल देऊ नये. थोडेफार जवळ आहे ते पोटातच जिरून जाऊ दे. आपण यांच्यासाठी मेघांना बोलवायचे नाही. आपले तरी काय अडले आहे? पण यात केवळ मानवांचा नाश नव्हता. त्यांचाही होता, सृष्टीचा होता. झाडांना मोरीचे शब्द पटले. आपले कर्तव्य आपण सोडता कामा नये. झाडांनी रात्री वाऱ्याबरोबर आपले विचार परस्परांस कळवले. वाऱ्याने सर्वांना एकमेकांची हृद्गते कळवली. तृणांकुरांनी वर येण्याचे ठरवले. पाखरांनी गाण्याचे ठरवले. मधमाशांनी मधाची पोळी बांधायचे ठरवले. मानवाला करू दे पाप. आपण सारी जणे किडे-मुंग्या, तृण-वनस्पती, गायी-बैल सर्वांनी पवित्र काम सुरू ठेवावे. तू पाप करून थकतोस की आम्ही पाप-परिहार करून थकतो पाहू या, असे सृष्टीने ठरवले. मोरी गायीचे ते उपनिषद् वाऱ्याने सृष्टीभर नेले. साऱ्या मानवेतर सृष्टीला मोरी गाईचे प्रवचन धीर देते झाले.

मोरी आपला बळी केव्हा दिला जातो इकडे लक्ष देऊन होती. दिवसभर तर ती रानातच तप करी. रात्री, पहाटे एखादा शब्द तिच्या कानांवर यायचा. पहाटेची वेळ झाली होती. मोरी आपल्या गोठ्यातून आकाशाकडे पाहात होती. सप्तर्षीतील वसिष्ठ, अरुंधती तिला दिसत होते. वसिष्ठ केवढा गोभक्त, हजारो-लाखो गायी विश्वामित्र त्याला देऊ लागला, तरी त्याने आपल्या हाताने वाढवलेली नंदिनी दिली नाही. केवढे प्रेम व निर्लोभता! मोरीचे हृदय प्रेमाने भरून ओथंबून आले. तिने वसिष्ठ ऋषींचे अश्रुजलाने तर्पण केले. मोरीचे अश्रू पाहून आकाशातूनही टप टप दंवबिंदू अंगणातील निंबावर पडले. वसिष्ठांनी, अरुंधतीने मला पाहिले का? माझ्या आईचा आजीचा तारा तेथे असेल का? त्यांनी का अश्रू ढाळले असतील? त्या पवित्र प्रातःकाळी मोरी गाय भक्तिमय झाली होती. कृष्ण भगवानाला ती मुकेपणाने आळवू लागली.

उठा उठा हो श्रीहरी
उठा मुरहर नरहरी।
तव सखी दुःखाच्या सागरी
धावे सखया वेगेसी॥
किती विनवू मी कंसारी
धाव सखया झडकरी।
येतो सूर्य उदयावरी
तूंहि येई भेटाया॥

तिचे हे आळवणे चालू असता घरातले शब्द तिच्या कानांवर आले, "आज घेऊन जातो मोरीला. काय मिळतील १०-५ रुपये ते घेऊन येतो." शामराव बोलत होते. आठ वाजता तिला गोठ्यातून बाहेर काढण्यात आले. ती बेफाम झाली. हातांतून निसटून गोठ्यात आली. तेथे बसली. उठेना. पाठीत काठ्या बसल्या. मुसक्या बांधून तिला ओढून नेण्यात आले. आपली आई, आजी, पणजी जेथे मेल्या तेथे मरावे अशी मोरीची इच्छा होती. ती पुरी झाली नाही. तिला चरण आठवला.—'तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।' देवाची इच्छा प्रमाण. सारे चराचर मंगलच आहे. खाटकाच्या हातात

तूच आहेस. त्या सुऱ्यातही तूच आहेस. देवा, ने– मला कोठेही ने, परंतु हृदय-राउळात तुझी मूर्ती असू दे. खाली मान घालून मोरी चालली होती. इतर गायी-बैल तिच्याकडे पाहात होते. मोरीने एक हंबरडा फोडला. " माझं प्रवचन ध्यानात धरा, सत्त्वाला जागा. " असे तिने त्या बंधु-भगिनींस सांगितले. मोरी गेली हे पाहून गावातील तृणवनस्पती, दगड-धोंडे, पशु-पक्षी– सर्वांना वाईट वाटले. परंतु तिचे शब्द, तिची शान्त–गंभीर वाणी अद्याप सृष्टीच्या कानांत घुमत होती.

मोरी शान्त दिसत होती. अश्रू तोंडावर सुकले होते. डोळे शान्त, स्निग्ध झाले होते. तिने आपल्या धन्याला आणि मुला-बाळांना आशीर्वाद दिला.

आज गुरांचा बाजार. तेथील मुख्य गिऱ्हाईक कसाबच. हिंदुस्थानातले दारिद्र्य, निष्ठुरता सारे तेथे दिसत होते. एका गोष्टीवरून साऱ्या संसाराचे चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहते. हिंदुस्थानातील झाडे पाहा, फळे पाहा, पशु-पक्षी पाहा, गायी-बकऱ्या पाहा, मुले पाहा, स्त्रिया पाहा,– कुठेही नजर फिरवा– हिंदुस्थानचे दारिद्र्य, दुर्दैव तुम्हांला दिसून येईल. सर्वत्र मृतकळा.

खाली माना घालून गोमाता उभ्या होत्या. अपार मूक शोकसागर तेथे उसळला होता. सौदे होऊ लागले. शामरावांच्या मोऱ्या गायीकडे कोणी येईना. ती अत्यंत रोड होती. खाटीक पाहात व हसत जात. " अरे पाच रुपये,– घ्या, घ्या. " शामराव म्हणत. शेवटी एका कसाबाला करुणा आली. आपल्या धन्याला आपल्यासाठी इतके तोंड वेंगाडावे लागावे याचेच मोरीला वाईट वाटू लागले. ती देवाला मनात आळवीत होती, ' देवा, घेऊ दे रे मला कोणी तरी विकत. माझ्या चामड्याचे नाही का होणार एक-दोन जोडे, हाडांचे नाही का होणार चार-आठ आण्यांचे खत, मांसाचे नाही का होणार काही पैसे? देवा, धन्याला का रे लाजवतोस?' मोरीची ती प्रार्थना भगवानाने ऐकली, त्या सजन कसायाने तिला विकत घेतले. त्या कसायाचे नाव सजन होते. थोर पुरुषाचे नाव आपणास लाभावे

यातही पूर्व-पुण्याई असते. त्या नावामुळे एखाद्या वेळी सद्बुद्धी होते. जीवनात क्रान्ती होते.

मोऱ्या गायीला ते ऐकून प्रेमाचे भरते आले. सजनची इतर कसायांनी चेष्टा केली. तो म्हणाला, "त्या गायीचे अधिक हाल होऊ नयेत म्हणून मी ती विकत घेतली. तिला मी घेतलं नसतं तर त्या शेतकऱ्यानं तिचे हाल केले असते. अन्न-पाण्याविना मारलं असतं. माझ्याकडे ती गाय किती आशेनं पाही. तिचे मी हाल नाही होऊ देणार. एका घावानंच मान दूर करीन तिची !"

मोरीला कृतज्ञता वाटू लागली. ती सजनचे हात चाटू लागली. सजनला आश्चर्य वाटले. मारणाऱ्यावर प्रेम करणारी ती गाय ! सजनच्या डोळ्यांत पाणी आले. सजन प्रेमाने तिच्या पाठीवरून हात फिरवत होता. मित्र म्हणाले, "सजन, चल घरी." सजन म्हणाला, "अजून मला काम आहे. अजून तो गोपाळ कसा आला नाही ? मी घेतलेल्या गायींत एखादी चांगली असली तर तो घेऊन जातो. मी तेवढ्याच पैशात त्याला देतो. तो गायीची उपासना करतो, सेवा करतो. गायीच्या सेवेत आपलंही कल्याणच आहे. आपण भाकर खातो ती गायीच्या पुत्रांच्या श्रमाचीच ना ? गोपाळ फार थोर मनाचा तरुण आहे. त्यानं गोसंवर्धन शाळा उघडली आहे. जणू गायींचा आश्रमच त्यानं काढला आहे. आज अजून का येत नाही ! का त्याच्याजवळ पैसे नाहीत ?" असे सजन म्हणत आहे तो गोपाळ दिसला.

सजनचे शब्द ऐकून मोरीच्या मनात अनेक विचार आले. आपल्याला तो गोपाळ घेईल का ? तो गोपाळकृष्ण तर नाही ? स्वतः परमात्मा तर नाही ? या सज्जन कसायाच्या हाती मी पडल्ये. दुसऱ्या कसायांनी लगेच दंडे हाणीत नेले असते. घेईल का गोपाळ आपल्याला विकत ? पण लगेच मनात येई, कशाला जगायची आशा ? त्या देवाजवळ, त्याच्या अव्यंग धामी जा. पण का आशा धरू नये ? मी मानवाची जास्त सेवा करीन. सेवेसाठी जगता आले तर त्यात किती आनन्द आहे ?

यामुळं तर मर्त्यलोकाचा देवांनाही हेवा वाटतो. ही कर्मभूमी. ही सेवाभूमी. मला संधी सापडली की, मी त्यांची सेवा करीन. म्हणावं प्रेमदृष्टीनं बघा, दोन काड्या घाला, वेळेवर पाणी दाखवा, मी त्यांच्या बाळांना दूध देईन." असे विचार ती मनात खेळवत होती.

तो पाहा गोपाळ आला. सजनने त्याला सलाम केला. त्याने उलट केला. "आज फार गायी आल्या नव्हत्या. पुढल्या बाजारला येतील. आणि गोपाळदादा, चांगली गाय आज एकसुद्धा नव्हती. साऱ्या मरतुकड्या. मी तीन-चारच विकत घेतल्या.'' सजन बोलत होता. मोरीचे हृदय खाली-वर होत होते. ती गोपाळकडे बघे आणि पुन्हा मान खाली घाली. जगण्यासाठी याचना नको. मोरी सत्त्वनिष्ठ होती.

गोपाळ सजनच्या गायी पाहू लागला. "आज तुमच्या पसंतीस नाही येणार एकही यांतली. ही तर अगदी फुकट गाय. लोक मला हसले, पण घेतली मी विकत पाच रुपयांस. काय वाटलं कोणास ठाऊक. मला तिची करुण, केविलवाणी मुद्रा पाहून तिला घ्यावंसं वाटलं," सजन सांगत होता. गोपाळ मोरीकडे पाहू लागला. "काय बघता इतकं त्या गायीला? माझं अंग चाटू लागली. जरा आश्चर्यकारक गाय आहे नाही!" सजन स्वतःच आता गायीकडे पाहू लागला.

गोपाळ म्हणाला, "सजन, ही गाय मी घेऊन जातो. ही फार थोर गाय आहे. जणू माझी मायच आहे. माझ्या आईची गायीवर फार भक्ती. हिला पाहून वाटतं, ती तर नाही हिच्या रूपानं अवतरली? माझं हृदय हिला पाहताक्षणीच विरघळलं. आज मी बाजारला येणारच नव्हतो. सध्या बऱ्याच गायी झाल्या आहेत. अरे, पैसे तरी कोण देतो? मदत कोण करतो? पुढं गायी दूध देतील, उत्पन्न होऊ लागलं तर वाढवता येईल पसारा. परंतु घरी मला स्वप्न पडलं. भगवान् गोपाळकृष्ण जणू म्हणाले, 'जा, जा. माझी गाय घेऊन ये.' मी जागा झालो, उठलो. भगवन्ताची इच्छा मी जावे अशी– म्हणून आलो. योगायोग तरी पाहा कसा. सजन, ही मोरी, ही मी घेऊन जातो. जणू धवल यशाचा, सत्त्वकलांचा चंद्रमा हिच्या माथ्यावर भाल-

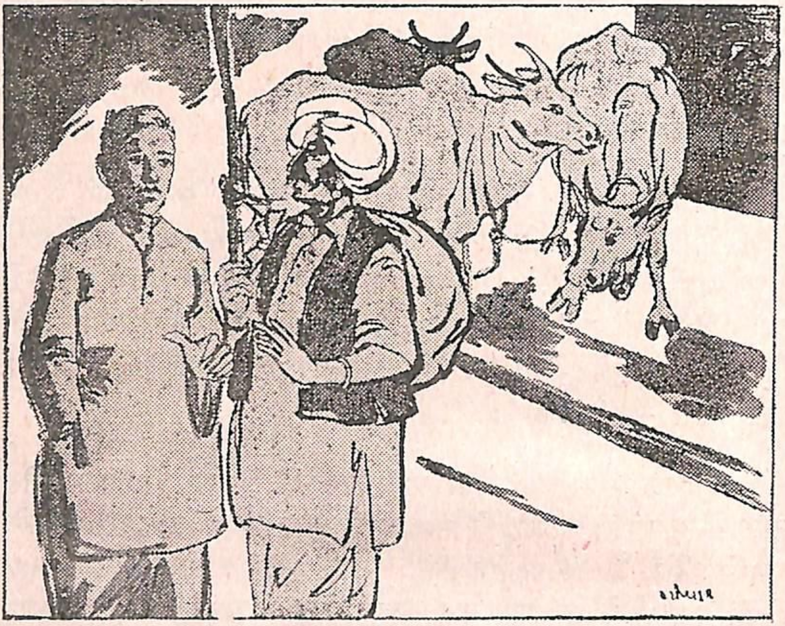

प्रदेशावर विलसत आहे. पवित्र व पुण्य वस्तू सजन तू आज मला दिलीस ! सजन, तूही गोभक्तच आहेस हो ! सजन, मी हिला नेतो. आज माझं ह्रदय भरून आलं आहे. घे हे पाच रुपये. " गोपाळने पाच रुपये सजनच्या पुढे केले.

" गोपाळदादा, नको मला या गायीचे पैसे ! तिनं माझं अंग चाटलं, जणू आईचं प्रेम मला दिलं ! ती थोर माता गोरूपानं आली असेल. " सजनने एक सैल दोरी मोरीच्या गळ्यात बांधली, व ती गोपाळच्या हाती दिली. त्याने गायीला वंदन केले. सजन इतर गायी घेऊन गेला.

मोरीला त्या इतर गायींची करुणा आली. आपण तेवढे वाचावे याचे तिला वाईट वाटले. परंतु मी मरणाला तयार नव्हते का ? मी स्वार्थासाठी थोडीच जगत आहे ? परमेश्वराची सारी इच्छा ! असे मानून मोरी गोपाळमागे गेली.

• • •

नगर वाचनालय सातारा

गोपाळ मोरीला घेऊन आपल्या आश्रमात आला. एका बाजूला स्वच्छ, सुंदर गोठा होता. त्यात दहा गायी, दोन सांड होते. दोन-चार वासरे एका बाजूला होती. बाग होता. मळा होता, सायंकाळ होत आली होती. गोपाळने गाय अंगणात उभी केली, त्याची पत्नी वनमाला. तिने तिची पूजा केली. "तिची दृष्ट काढ" गोपाळ म्हणाला. गोपाळच्या भावना त्याची पत्नी ओळखी. वनमालेने दृष्ट काढली. मोरीला सुंदर व स्वच्छ गोठ्यात आणले. तिला पाणी पाजले. किती दिवसांत तिला असे सुंदर, निर्मळ जल मिळाले नव्हते. गोपाळने मोरीपुढे कडबा टाकला. "मोऱ्ये, खा हो पोटभर. माते, सुखी हो. माझं ध्येय पूर्ण कर. मला गो-सेवा करायला हुरूप येऊ दे." असे म्हणून प्रेमाने गोपाळने मोरीच्या अंगावरून हात फिरवला. ओरखडे होते तेथे तेल लावले. मोरी सुखावली होती. तिच्या डोळ्यांसमोरून सगळा जीवनाचा पट जात होता.

गोपाळ गायीचे चारा-पाणी करून घरात आला. वनमाला स्वयंपाक करत होती. गोपाळ हातपाय धुऊन घरात आला. घरात गोपाळकृष्णाची मूर्ती होती. गोपाळने नीरांजन लावले. उदबत्ती लावली. डोळे मिटून देवाची मूर्ती अंतरी दृढ केली. "वाढ. झालं ना?" गोपाळ वनमालेला म्हणाला.

"आज मुद्रेवर एवढा आनन्द कसला दिसतो आहे?—मला तरी सांगा." वनमाला म्हणाली.

"आज आपल्याला जणू खरीखुरी आई मिळाली. त्या गायीला पाहून मला आईच्यासारखंच वाटलं. आज मुख्य देवता आली. आपलं ध्येय पूर्ण होणार. पुन्हा खेड्यांची गोकुळं होणार. म्हणून मला आनन्द होत आहे."

वनमालेने केळीच्या पानावर भाकरी आणि माठाची भाजी वाढली. द्रोणात दूध दिले.

" तूसुद्धा बस ना माझ्यासमोर. माझ्यासमोर बस. भाकरी मध्ये तव्यावर ठेवू. आणि लोणी काढ ना, की आपल्याला ठेवलं आहेस ?" गोपाळने हसत हसत विचारले.

" हो. मी एकटी का खाईन– ? विसरल्ये हो. तुम्ही लहानपणी फार लोणी खात होता नाही का ?" वनमालेने विचारले.

" लहानपणी आई तुळशीला लोणी-साखरेचा नैवेद्य दाखवायची आणि मग मी खायचा. आईनं संवय लावली. गायीची भक्ती शिकवली."

गोपाळ बोलत होता. वनमालाही जेवायला बसली. नाना संवाद करत त्यांचे जेवण संपले.

वनमाला घरात आवराआवर करत होती. "आज मांजरी कुठं गेली ? केव्हाची दिसली नाही. जरा हाक तरी मारावी." वनमाला म्हणाली. "मी–मी–मी–मनी– मनी–" गोपाळ मनीमाऊस हाक मारू लागला. मनीमाऊस दूध घातले. बाकीचे विरजवण्यात आले. वनमालेने चूल सारवली. तवा-भांडी घासली. अंगणात चटई पसरून गोपाळ एकतारीवर भजन करत होता. गोड, भक्तिपूर्ण पदे गोपाळ म्हणत होता. भांडी घासता घासता वनमाला म्हणाली, "ते परवा नवीन पाठ केलेलं गाणं म्हणा ना. ते मला फार आवडतं."

" तूच लौकर ये व म्हण. मी येऊ का विसळायला नाही तर ? निदान म्हणजे तरी लौकर येशील !" गोपाळ म्हणाला.

" माणसाला खरं यायचं असतं तेव्हा तो विचारतो वाटतं ? मी नाही म्हणेन माहीतच आहे तुम्हांला. मी तुम्हांला भांडी घासायला लावली तर ती मोरी गाय हसेल मला." असे म्हणत म्हणत वनमाला भांडी घेऊन घरात गेली.

" झाली होती वाटतं घासून ! तू विसळीतच होतीस म्हणून बोलावलं नाहीस. पण नीट घासलीस ना ? नाही तर भांडी रागवायची हो !" गोपाळ म्हणाला.

" पाहा कशी घासली आहेत ती. दुधाची व इतर सारीच कशी आरशासारखी स्वच्छ असतात."

" ' आपली आपण करी स्तुती, तो एक मूर्ख ! ' असे रामदासस्वामींनी म्हटलं आहे. स्वतःच आरशासारखी स्वच्छ म्हणून घे ! " गोपाळ म्हणाला.

" मी म्हणू गाणं ? तुम्ही अलगुजावर वाजवा. " वनमाला म्हणाली.

गोपाळ वाजवू लागला. वनमाला आपल्या कोमल गळ्याने गाणे म्हणू लागली. गोठ्यातील गायी ऐकू लागल्या. स्नेहाळ, संगीतप्रिय मोरी संगीत-सागरात पोहू लागली.

हसवी मम भारत देशा
अवतरुनि सख्या संहरि क्लेशा ॥

ठायी ठायी गायी हसू दे
भरलेली तत्कास दिसू दे
प्रकटव जनगण वैभवरेषा ॥

ज्ञान विकासो विद्या विलसो
सकळा सुंदर सुकला हासो
रमव सरस्वती-लक्ष्मी सुवेषा ॥

ये वनमालाधर गोपाळा
ये गोविंदा ये घननीळा
चरण तुझे शुभ दावि रमेशा ॥

वनमालेने ' ये वनमालाधर गोपाळा ' हा चरण घोळून घोळून म्हटला. गोठ्यात मोरीसुद्धा तो चरण म्हणत होती. गीत थांबले. गोपाळाची सुरेल मुरली तशीच वाजत होती. थांबली मुरली.

" मला हे गाणं फार आवडतं. भाव गोड, चाल गोड, शब्द गोड–" वनमाला म्हणाली.

" तू मोघम सांगितलंस, पण त्यात ते कोणते शब्द तुला जास्त आवडले, सांगू ? " गोपाळ म्हणाला.

" सांगा."

ज्यात तुझं नाव आहे तो चरण तू घोळून घोळून म्हटलास. मी तो चरण मुळीच म्हटला नसता. ” गोपाळ म्हणाला.

“ म्हटलं माझं नाव त्यात नसून आपलं वर्णन त्यात आहे. ‘ वनमालाधर गोपाळ ’ असं आहे. आपल्या प्रिय वस्तूचं नाव आहे, म्हणून तो चरण मला आवडला. ” वनमाला म्हणाली.

“ आपण गोठ्यातून जाऊन येऊ चल. शेण वगैरे ओढून घेऊ. ” दोघेही निघाली. वनमालेने हातात कंदील घेतला होता. गोठ्यात गायी सुखाने बसल्या होत्या. मोरी सुखावली होती. किती तरी दिवसांनी तिला पोटभर चारा-पाणी मिळाले होते; परंतु सर्वांहून जास्त पोटभर प्रेम मिळाले होते. गोपाळ व वनमाला येताच ती मान पुढे करू लागली. वनमालेने तिची पोळी खाजवली. मोरीने वनमालेचा हात चाटला.

“ हिला पुढं वासरू होईल, मग मज़ा येईल, नाही ? मोऱ्ये, आता चांगला बाळ होऊ दे. चांगली पुत्रवती हो. भरल्या कासेची हो बये. ” वनमाला म्हणत होती. त्या मंगल मोऱ्या गायीने वनमालेस आशीर्वाद दिला. “ बाळे, तुझाही कुसवा धन्य होऊ दे. तुझ्याही पोटी ध्येयवादी, सत्त्वनिष्ठ, सुंदर, समर्थ, तेजस्वी, धर्मपूजक, सत्यवेधक, प्रेमळ व दयाळू बाळ येवो. तूही पुत्रवती हो.”

मोरी गाय आता चांगली भरदार दिसे. तिला गाजरे व इतर फळे गोपाळ चारी. तिच्या अंगावर तेज दिसू लागले. आपल्या पोटी गर्भ राहावा असे तिला वाटे. तिला गर्भ राहिला. तिची कळी वाढू लागली. तिच्या अंग-प्रत्यंगातून जणू तेज ठिबकत होते. वनमाला म्हणे, “ कशी दिसते मोरी गाय. जणू भूषण आहे आपल्या ह्या छोट्या संसाराचे. भारतातील गायी अशा झाल्या पाहिजेत. ”

सकाळचे दूध थोडे घरात ठेवून बाकीचे गोपाळ विकून येई. बाजाराच्या दिवशी घरात जमलेले तूप तो विकी. मळ्यातला भाजीपालाही त्या दिवशी न्यायचा. आता पावसाळ्यात पुष्कळ भाज्या लावल्या होत्या. दोघांपुरते धान्यही तो पेरी. गोपाळने आता एक लहानसा मुलगा कामाला ठेवला. तो तिथेच जेवी. त्याचे नाव सावळ्या.

वनमालेलाही आता दिवस गेले होते. तिला सारे काम उरकत नसे. आणि दिवसेदिवस कामही वाढत होते. आता आणखी गायी विणार होत्या, म्हणून सावळ्याला गोपाळने ठेवले होते. सावळ्याला काम आवडे.

गोपाळचे गोपालन-कार्य अशा प्रकारे चालले होते. मोरी मोठ्या सुखात नांदत होती. ती तेथील आराध्यदेवता होती.

• • •

मोरी गाय विकून शामराव घरी परत आले. आपल्या घराचे भाग्य, घराचे मंगल आपण विकून आलो हे त्यांच्या ध्यानीमनीही नव्हते. वामनने विचारले, "बाबा, गाय कुठं आहे?"

"अरे विकली. विकतही कुणी घेईना. शेवटी घेतली बाबा एकानं पाच रुपयांत. घरी आणावी लागते की काय अशी मला भीती वाटत होती." शामराव म्हणाले.

"बाबा, का हो विकली? मला फार आवडत असे मोरी." वामन म्हणाला.

"अरे, इथं ठेवून करायची काय? उगीच अडगळ. भाकड गायीचा उपयोग काय?"

अजून उन्हाळा संपला नव्हता. एक दिवस वामनला ताप आला. तो अंथरुणावर पडला. त्याचे लक्षण बरे दिसेना. शामरावांनी वैद्याचे औषध सुरू केले होते. वामनची आई त्याच्याजवळ रात्रीची बसलेली असे. वामनचा ताप हटण्याचे चिन्ह दिसेना.

"तुम्ही वासरू मारलंत, मलाही मारा. मी जातो. रत्न्या, मी आलो थांब—" असे वामन वातात म्हणे. वामनचे शब्द ऐकून त्याची आई मनात चरके, घाबरे. पोरगा हाती लागत नाही असे तिला वाटे. "मोरी, कुठं आहे मोरी! चार मोऱ्ये, मला चार" असे वामन बोले.

"मोरी आणता येईल परत? पोर एरवी काही वाचणार नाही." शामरावांना पत्नी म्हणाली.

" अग, कसायाला दिलेली गाय का कुठं परत आणता येते ? आणि गाय आणून

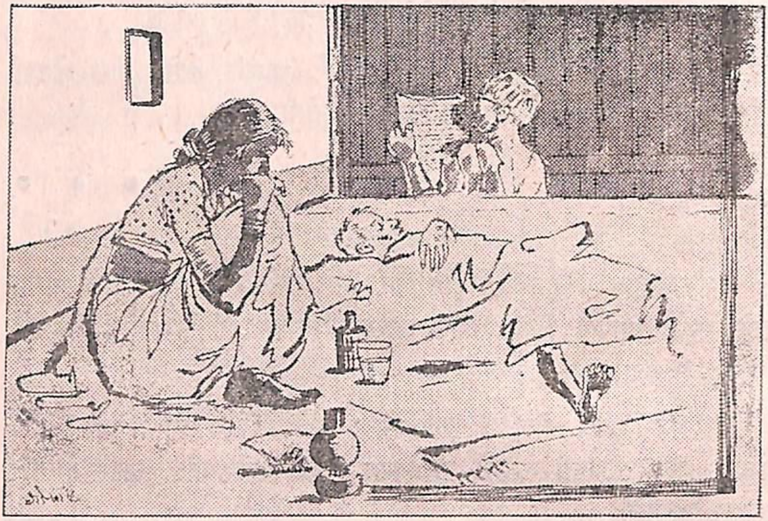

का पोरगा बरा होणार आहे ? काही तरी बडबडतोय झालं ! " शामरावांनी आपल्या बुद्धिवादाने तिची समजूत काढली.

एक दिवस वामन इहलोक सोडून निघून गेला. त्याच्या आईच्या शोकाला पारावार राहिला नाही. मोरी गाय गेली म्हणूनच आपला वामन गेला,– असे त्या माउलीच्या मनात आले.

एक दिवस सारा गाव रात्री झोपला होता. उन्हाळा अति होत होता. शामराव अंगणात झोपले होते. त्यांची पत्नी आत झोपली होती. तिच्याजवळ छोटी रंगू कुशीत होती.

रात्री शामराव अंगणात एकदम जागे झाले, घाबरून " अरे आग, आग ; आपलं घर पेटलं. उठा धावा रे, आग, आग—! " शामराव ओरडू लागले. पत्नी रंगूसह आली. आग विझवायला पाणी कोठे आहे ? विहीर दूर. घर तर शिलगत चालले. ज्वाला धडधडत चालल्या. आग भडकली. शामरावांना घरातील वस्तू

काढता येईना. लोकांनी आग विझवायचा प्रयत्न केला. पण व्यर्थ. शामराव आपल्या डोळ्यांनी आपल्या घराची आग पाहात होते. साऱ्या वस्तूंचा, घरादाराचा होम झाला.

गावातील देवळात शामरावांनी संसार थाटला. पाऊस डोक्यावर आलेला. आता घर कसे बांधता येणार? दोन-चार भांडी व काही मडकी देवळात होती. काही कपडे होते. पत्नीचे दोन-चार दागिने होते ते विकून खायला हवे होते. कसे तरी करून ते दिवस कंठीत होते.

पाऊस सुरू झाला. लोकांचे पेरे झपाट्याने सुरू झाले. शामरावांच्याजवळ ना नांगर ना बैल. लोकांजवळ मिंधेपणाने भीक मागावी लागे. देवळात थंडी फार वाजे. एक दिवस लहानग्या रंगूला बरे वाटेना. तिला ताप आला. कोवळी पोर तापाने भाजून निघाली. शामराव तरी काय करणार? त्यांची पत्नी रडे. एक दिवस रंगूही निघून गेली. शामरावांच्या पत्नीच्या डोळ्यांची धार आता खळेना. एखादा सण आला की पोरांची आठवण यायची–!

पावसाळा संपला. शामरावांनी झोपडे बांधले. देवळातला संसार एका शुभ मुहूर्तावर घरात आला. परंतु आता कर्ज झाले होते. शामरावांच्या पत्नीने, सावित्रीबाईंनी नथही विकायला दिली. सावित्रीबाईंना स्वस्थ वाटत नसे. त्यांच्या जीवाला टोचणी– हुरहूर असे. गावात कोणी स्वयंसेवक येऊ लागला. तो सूत कातायला शिकवी. वेळ फुकट दवडू नका सांगे. त्याच्यापासून त्यांनी एक चरखा घेतला. त्या सूत कातू लागल्या. वेळ मिळताच सावित्रीबाई चरख्यावर बसत. त्यांना तो चरखा आधार वाटे.

दसरा-दिवाळी गेली. संक्रान्त गेली. शिमगा जवळ आला. कसा तरी संसार चालला होता. सावकारांचा ससेमिरा होता. शामराव विवंचनेत असत. पुन्हा देवळांत जावे लागेल की काय ?

एक दिवस शामराव घरी आले तो सावित्रीबाई अंथरुणावर. त्यांना कधी ताप येई, कधी अति मस्तक दुखे. त्यांना करमेना.

एका वैद्याने शामरावांना सांगितले, "गायीचं निर्भेळ तूप मिळेल तर उपाय आहे. मी एक चूर्ण देईन ते त्या तुपात मिसळून घ्यायचं." वैद्याने औषध देऊन ठेवले. पण गायीचे तूप कोठे मिळणार? आणि शामरावांच्याजवळ पैसे तरी कोठे होते? त्यांना कोणी तरी गोपाळचे नाव सांगितले.

मोऱ्या गायीला गर्भ राहिला होता. ती सुंदर दिसे. तीन चार महिन्यांनी ती व्याली असती. आज गोपाळ गायीचे तूप विकावयास बाजारात जाणार होता! सावळ्याने मळ्यातील भाजी काढली. छोटी गाडी जुंपली.

"लौकरच या परत." वनमाला म्हणाली.

"जरा उशीर झाला तर भीती वाटेल एकटीला?" गोपाळने विचारले.

"मी एकटी थोडीच आहे? इथं गायी आहेत; बैल आहेत. इथं परमेश्वर आहे. भीती नाही वाटत एकटीला. म्हटलं आपलं लौकर या. मला एकटीला करमत नाही." वनमाला म्हणाली.

"अग, गायीची वासरं आहेत. फुलझाडं आहेत. त्यांच्याशी खेळ. नाही तर पाणी घाल झाडांना." गोपाळ म्हणाला.

"मी दमय्ये. तुम्ही लवकर याल ना?"

"हो, हो. येऊ. झालं?" गोपाळ म्हणाला.

"सावळ्या– लौकर या रे."

"होय वयनी. लौकर येऊ." सावळ्या म्हणाला. गाडी बाजारात गेली.

वनमालेने थोडा वेळ सूत काढले. मग थोडा वेळ बागेत रमली. मग गोठ्यात जाऊन तिने शेणमूत दूर केले. नंतर अंगण झाडले. घरातील दिवे पुसले. तो गाडीच्या घुंगुरांचा आवाज आला. "आले वाटत–" म्हणून वनमाला बाहेर आली. गाडीत आणखी कोणी तरी होते. ती ओसरीत उभी राहिली. गोपाळ शामरावांना घेऊन ओसरीवर

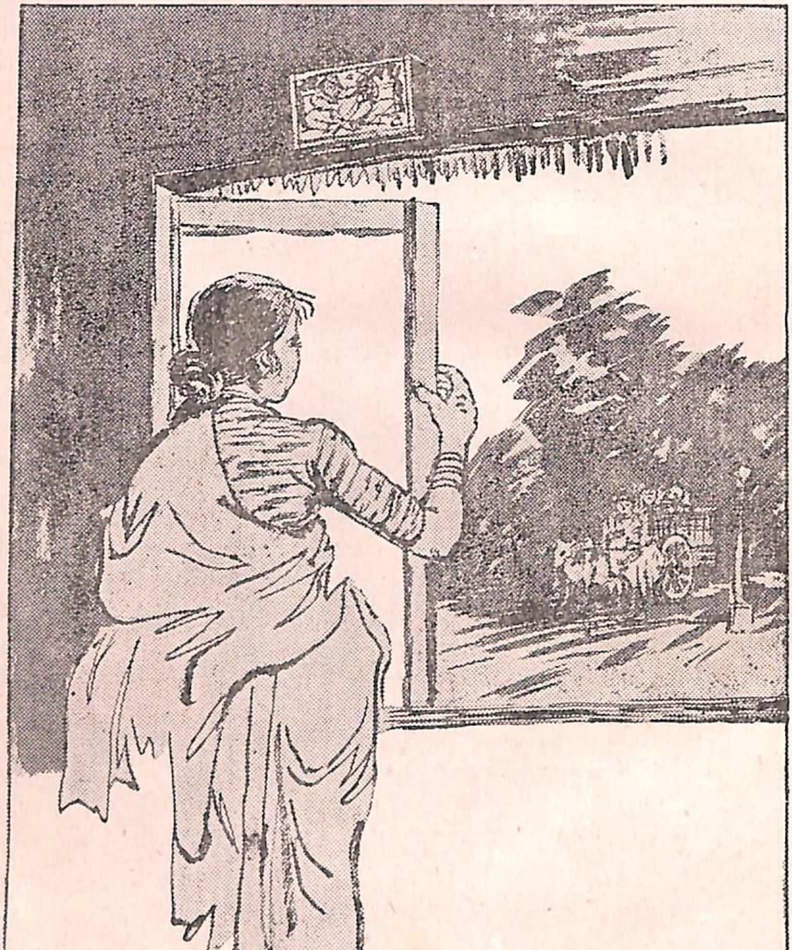

नगर वाचनालय, सातारा
सारखळी योजना
दाखल क्रमांक

आला. "आपल्या घरात ते कमळीचं निराळं तूप ठेवलेलं आहे ना? ते आण बरं." गोपाळ वनमालेला म्हणाला. गोपाळने प्रत्येक गायीला नाव दिले होते. तो गायींवर वेगवेगळे प्रयोग करी. कमळीला दुधाचा चारा थोडा देण्यात येत असे. कमळीच्या दुधाचे तूप कसे रसरशीत होते. "पाहिलंत शामराव, मी मुद्दाम हे विकत नाही. औषधाला म्हणून ठेवले आहे. तुम्ही यातील दोन शेर घेऊन जा. पैसे नकोत हो. बरी होऊ दे तुमची बायको म्हणजे झालं." गोपाळ म्हणाला.

गोपाळ त्यांना गायी दाखवायला गेला. पाहता पाहता ते मोरीजवळ आले. "ही आमची आराध्यदैवत. विईल दोन-तीन महिन्यांनी, मग तुम्हांला तूप देऊ पाठवून." गोपाळ म्हणाला.

शामराव ऐकत होते. ते गायीकडे पाहातच राहिले. त्यांनी गायीला ओळखले नाही, पण तिने ओळखले. ती ओशाळली, लाजली. आपल्याला पाहून धनी लाजेल, शरमेल. आपल्याला त्याने ओळखू नये म्हणून तिने मान फिरवली.

"ही कुठं मिळाली गाय तुम्हांला?" शामरावांनी विचारले.

गोपाळने सारी हकिगत सांगितली. शामरावांच्या डोळ्यांतून आसवे ओघळली! ते मोरीजवळ आले. मोरीने त्यांचे पाय चाटले.

"गोपाळ, ही माझी मोरी गाय. मी दुष्टानं हिला गांजलं, छळलं. पायातला काटा मी काढला नाही. तिच्या वासराचे हाल केले. गोपाळराव, देवानं मला पाप्याला शासन केलं. करावं तसं भरावं. मोऱ्ये, क्षमा कर. आता तिला बरं वाटो. मी तुझी सेवा करण्यास येईन. आम्ही दोघं येऊ हो माते." शामरावांनी गायीचे पाय धरले, आपल्या जुन्या मालकिणीला बरे वाटावे म्हणून मोऱ्या गायीने देवाचा धावा केला.

गोपाळ म्हणाला, "शामराव, तुम्हांला मोरी गाय मी परत देतो. व्याल्यावर तुम्ही घेऊन जा. ही तुमची गाय आहे. तुम्हांला पश्चात्ताप झाला आहे."

" छे ! आता मीच तुमच्याकडे येऊन राहीन. मला गुराखी होऊ दे. गोवारी होऊ दे. तुमच्या स्फूर्तीनं, पुण्य आदर्शानं मलाही स्फूर्ती मिळो. पूर्वीचं पाप थोडंफार धुतलं जावो. इयंच गोमातेची सेवा करायला आम्ही उभयता येऊ. " शामराव म्हणाले.

तेथून ते घरी आले. त्यांनी पत्नीला हकिकत सांगितली. मोरी आनंदात, सुखात आहे हे ऐकून ती आनंदली. तिचा रोग निम्मा पळाला. तुपातून चूर्ण घेतल्यावर आराम पडू लागला.

... सारखी योजना

एक दिवस शामराव म्हणाले, "आपण त्यांच्या आश्रमात जाऊन राहायचं का? हे घर-दार विकून सावकाराचं कर्ज देऊन टाकू. आपण गोमातेची सेवा करू. काय आहे तुझं मत?"

"मी तर मागंच सांगितलं होतं तुम्हांला. खरंच छान होईल. मोऱ्या गायीची सेवा करू. पूर्वीचं पाप पुसून टाकू. केव्हा जायचं?" सावित्रीबाईंनी अधीर होऊन विचारले.

"जाऊ लौकरच." शामराव म्हणाले.

शामरावांनी शेत, घर विकले. ते गोसेवाश्रमात आले. गोपाळाने शामरावांचे स्वागत केले. सारे एकत्र राहू लागले. शामराव जणू मोठा भाऊ, सावित्री मोठी बहीण. त्या साऱ्यांचा जणू एक आश्रम. त्यांच्यात काही भेदभाव राहिला नाही. वनमालेला आधार झाला. दोहोंची चार मंडळी झाली. शामराव सेवा करू लागले. ते पहाटे उठायचे, सावळ्या उठायचा. गोपाळही उठे. सावळ्या व शामराव शेण वगैरे काढत, खतासाठी खड्डयात नेऊन टाकत. गोपाळ धार काढी, मग सावळ्या

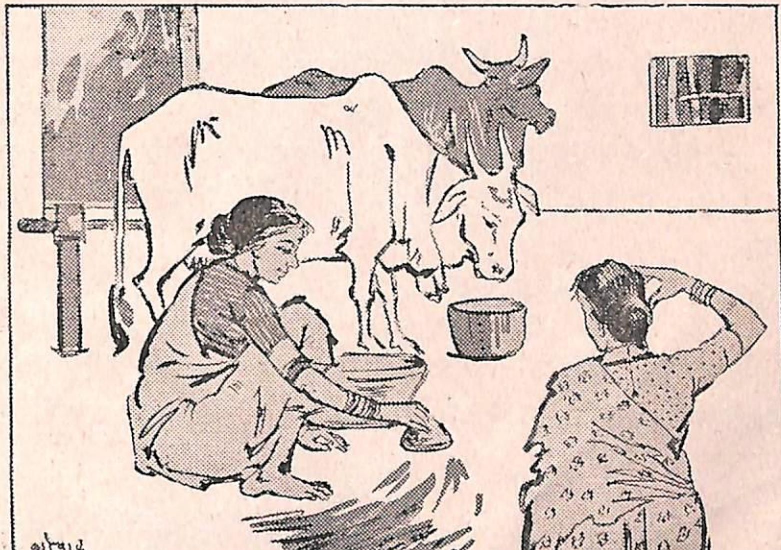

व शामराव शुद्ध दूध काढायला येत. भाजीला, मळ्याला मग पाणी लावीत. शामराव गायी घेऊन रानात जात. जरा पाय मोकळे करून आणीत. अजून पावसाला अवकाश होता. शामराव वासरांना पाला चारत. मोरीची सेवा करत. गायीला पाणी पाजत. झाडांना पाणी देत. गोपाळ दूध घेऊन जाई व विकून येई. सावित्री व वनमाला भाजी वेचून ठेवत. फुलांचे हार करून ठेवत. अशा तऱ्हेने काम सुरू होते.

पावसाळा सुरू झाला. पृथ्वीवर पर्जन्यधारा पडू लागली. तेव्हा भूमीवर शीतल पाऊस पडू लागला. हिरवे हिरवे चिमुकले गवत पृथ्वीमातेच्या पोटातून बाहेर डोकावू लागले. भीत भीत बाहेर येऊ लागले, पण धीट झाले. वर येऊन माना नाचवू लागले. गायीगुरांना आनंद झाला. मयूर-हरणांना रानात आनंद झाला. हवेत गारवा आला. रानात चारा आला. गाई चरू लागल्या. शामराव गाई चारायचे. कधी गोपाळही जायचा. पावा वाजवायचा. मोरीचे दिवस भरत आले असे वाटू लागले. तिला आता बाहेर सोडत नसत. हिरवे हिरवे गवत तिला आणून देत.

मोरी गाय व्याली. ती खूप दूध देऊ लागली. सर्वांना आनंद झाला. ती १५–२० शेर दूध देऊ लागली. आजूबाजूचे शेतकरी पाहायला येत. आणखी गायी व्याल्या. अमळनेरला छात्रालय होते. तेथे गायीचे दूध जाऊ लागले. गावातही घरोघर गायींचे दूध जाई, आश्रमाची प्रसिद्धी होऊ लागली.

पुढे वनमाला बाळंत झाली. सुंदर बाळ जन्माला आले. सावित्रीबाईंनी तिचे सारे केले. शामराव व सावित्रीबाई यांच्यासाठी वेगळी झोपडी बांधण्यात आली. सावित्रीबाई म्हणजे वनमालेचे जणू माहेर होते. वनमाला बाळाला घेऊन गोठ्यात जायची.

रात्री अंगणात प्रार्थना होई. मोरी मनात म्हणे, “ माझ्या पहिल्या धनिणीला मुलगा होवो,–वामन पुन्हा येवो ! माझ्या बाळाजवळ खेळायला येवो. ”

नगर वाचनालय, सातारा
सारखी योजना
दाखल क्रमांक

पुढे काही दिवसांनी सावित्रीबाईंना मुलगा झाला. तोंडावळा अगदी वामनसारखा होता. मोरी गाय आनंदली ! त्या दिवशी तिने रोजच्यापेक्षा जास्त दूध दिले. जणू वामनसाठी तिला निराळा पान्हा फुटला. घरात, गोठ्यात– सर्वत्र आनंद होता.

पुण्याला एक प्रदर्शन भरणार होते. आपल्या गायींचे प्रदशन करावे असे गोपाळच्या मनात नव्हते. पण समाजाच्या हितासाठी तो तिला नेणार होता. गोपाळ व सावळ्या मोरीला घेऊन गेले.

पुण्याच्या प्रदर्शनात– ती पाहा एके ठिकाणी मोरी गाय उभी आहे. पवित्र, मंगल मोरी गाय उभी आहे. गोपाळने गोपाळाश्रमाची सारी हकीगत, सारे प्रसंग लिहून एक पुस्तक छापवून घेतले. एक आणा किंमत ठेवली. हजारो प्रती खपल्या. गोष्टीतील मोरी गाय ती हीच, असे पाहून लोक तिला नमस्कार करत. तिचा पाडा एक वर्षाचा अजून झाला नव्हता. तरी तो केवढा दिसे ! त्याच्या कपाळावर चंद्र खुले. मोऱ्या गायीने तिथे वेळेस २५ शेर दूध दिले. मोऱ्या गायीला पहिले बक्षीस व चांदला पहिले पत्रक मिळाले !

एक दिवस मॅजिक लॅन्टर्नच्या साहाय्याने गोपाळाने गो-पालना-वर सुंदर व्याख्यान दिले. व्याख्यान देता देता त्याने हजारो शेतकऱ्यांची मने जिंकली. त्यांना गोभक्ती शिकवली. प्राचीन वेदकाळा-पासून आपल्या देशात गोभक्ती कशी आली ते त्याने चित्रांतून दाखवले होते. मधून मधून त्याने गीते म्हटली. मोऱ्या गायीचाही त्याने उल्लेख केला, आणि शेवटी तिचे चित्र दाखवले. कसायाजवळून घेतलेली, पाच रुपयांनाही महाग असलेली मोरी– आणि सध्याची तेजस्वी मोरी !

मोरी गाय प्रदर्शनाचे मुख्य भूषण होते. मोऱ्या गायीच्या दर्शनाला लोकांचे थवेच्या थवे येत.

मोरीला व चांद्याला घेऊन गोपाळ व सावळ्या परतले. आश्रमात मोरी आली. जणू दिग्विजय करून आली होती ! त्या दिग्विजयी

गोमातेचे स्वागत करायला वनमाला आणि सावित्री हातांत पंचारती घेऊन उभ्या होत्या. त्यांची बाळे दुसऱ्या दोन सेवकांच्या कडेवर होती. गोठ्यांतील गायी हंबरल्या. मोरी हंबरली! आपला भाग्यकाल आला,— आला! गोमातेचा आला म्हणजे भारताचाही आलाच. कारण जसजशी गोपूजा वाढेल तसतसे भारताचे भाग्य वाढेल.

भारताचे भाग्य गो-सेवेशी निगडित आहे. गाय म्हणजे भारताच्या संस्कृतीचे प्रतीक,— भारताच्या संस्कृतीचे मंगल चिन्ह. गाय म्हणजे भारताचे तप; गाय म्हणजे भारताचा जय, भारताचे बळ. गाय म्हणजे भारताचे सत्त्व, गाय म्हणजे भारताचे औदार्य. भारताचा ज्याला उद्धार करायचा आहे त्याने गोसेवा करावी!

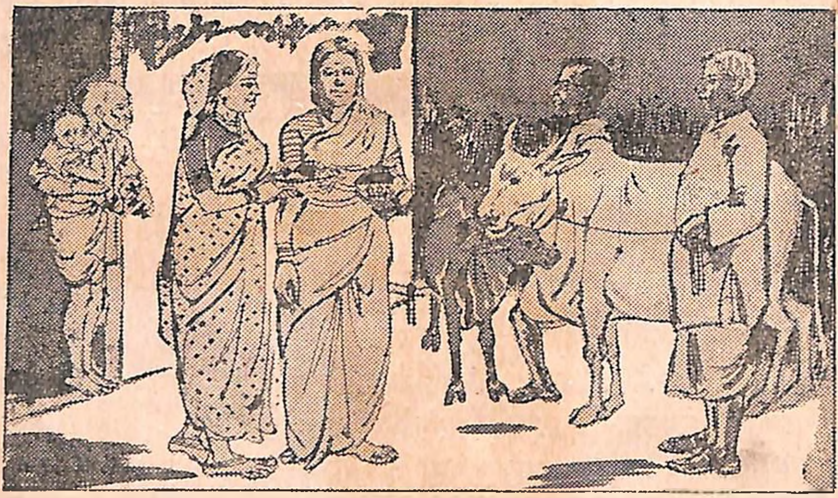

आमची छान छान गोष्टींची पुस्तके

बेडूकवाडी / ना. ग. गोरे
एका रात्रीत देऊळ / यदुनाथ थत्ते
चिमूताई घर बांधतात / ना. ग. गोरे
तुळशीचे लग्न / दुर्गा भागवत
कॅरेल चॅपेकच्या सहा परिकथा / देवीदास बागूल
गुराख्याचा पोर / शंकर सारडा
अदूअत्तल / कुमुदिनी लेले
ध्येयधुंद / कुसुम पटवर्धन
मृत्यूच्या मगरमिठीत / अमरिकसिंग गिल
जादूचे शेत / रमेश गुप्ता
चंदनपूरची छोटी मुलगी / यदुनाथ थत्ते
कळीच्या डोंगराच्या छायेत / रमा बखले
पाचूचे बेट / लीलाधर हेगडे
वानवळा / यदुनाथ थत्ते
मुक्या / राजा मंगळवेढेकर
हणमू / लीलाधर हेगडे
कटिया / अनिल थत्ते

साधना प्रकाशन, पुणे